

प्रकरण सहावे
निष्कर्ष व शिफारशी

प्रकरण सहावे
निष्कर्ष आणि शिफारशी

प्रस्तुत संशोधनात बँकांचा पूर्व इतिहास, राष्ट्रीयीकरणापूर्वीची बँकांची स्थिती, राष्ट्रीयीकरणानंतर बँकांची स्थिती, बँकांविषयी विविध विचारवंतांनी अभ्यास करून मांडलेले विचार, राष्ट्रीयीकृत बँकांचा शाखा विस्तार, ठेवी, अग्रिमे, विविध क्षेत्रांना केलेला कर्जपुरवठा, वसुली, थकबाकी, कर्जपुरवठ्यामुळे ग्राहकांच्या आर्थिक परिस्थितीत होत असलेली सुधारणा, त्यामुळे ग्रामीण भागाचा होत असलेला विकास, ग्राहकांच्या बँकांविषयी असलेल्या समस्या व त्यांनी सुचविलेले उपाय आणि बँकांच्या समस्येविषयी सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे.

महाराष्ट्रातील राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या प्रगतीचा अभ्यास केल्यानंतर असे स्पष्ट होते की, महाराष्ट्रातील सर्वच जिल्ह्यांमध्ये राष्ट्रीयीकृत बँकांचा शाखाविस्तार झालेला आहे. परंतु शाखांच्या विस्तारामध्ये राष्ट्रीयीकृत बँकांना समतोल साधता आलेला नाही कारण काही जिल्ह्यांमध्ये राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या शाखांचे केंद्रिकरणच झाल्याचे दिसून येते. यामध्ये पुणे, ठाणे आणि नागपूर सारख्या प्रगत जिल्ह्यांमध्येच राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या शाखा सर्वात जास्त आहे तर महाराष्ट्रात जे जिल्हे मागासलेले आहे त्याच जिल्ह्यात राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या शाखा सर्वात कमी आहे. तसेच शाखांमध्ये होणारी वाढ सुद्धा खूपच कमी आहे. त्यामुळे महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासासाठी राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या शाखेत अजून खूप मोठ्या प्रमाणात वाढ करण्याची गरज आहे. त्याचप्रमाणे ही वाढ विशेषतः मागासलेल्या भागात करून तेथील जनतेला बँकेच्या व्यवहाराशी जोडणे अपेक्षित आहे. ज्याप्रमाणे जिल्ह्यांमध्ये राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या शाखेत असमतोल आहे, त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रात सुद्धा राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या शाखे-शाखेत असमतोल आहे. कारण

बऱ्याच राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या शाखा या अजूनही ग्रामीण भागापर्यंत पोहोचलेल्या नाहीत. संपूर्ण महाराष्ट्राचा विचार करता स्टेट बँक ऑफ इंडिया, बँक ऑफ महाराष्ट्र, स्टेट बँक ऑफ हैद्राबाद आणि बँक ऑफ इंडिया इ. बँकांच्या सर्वाधिक शाखा महाराष्ट्रात आहे तर स्टेट बँक ऑफ इंदौरच्या अर्धनागरी भागात ३ शाखा, शहरी भागात ६ शाखा असून स्टेट बँक ऑफ त्रावणकोर आणि स्टेट बँक ऑफ बिकानेर अँड जयपूर यांच्या महाराष्ट्रात एकही शाखा नाही. भागा-भागाचा विचार करता आंध्र बँक, कापेरिशन बँक आणि ओरियंटल बँक ऑफ कॉमर्स यांच्या ग्रामीण भागात केवळ प्रत्येकी १ शाखा असून, पंजाब अँड सिंध बँक, युनायटेड बँक, स्टेट बँक ऑफ इंदौर, स्टेट बँक ऑफ त्रावणकोर, स्टेट बँक ऑफ म्हैसूर, स्टेट बँक ऑफ पतियाळा, स्टेट बँक ऑफ सौराष्ट्र आणि स्टेट बँक ऑफ बिकानेर अँड जयपूर या बँकांची ग्रामीण भागात एकही शाखा नाही. यावरून असे लक्षात येते की, महाराष्ट्रात राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या शाखांमध्ये जिल्ह्या-जिल्ह्यात, शाखा-शाखांमध्ये आणि भागा-भागात खूपच तफावत आहे.

महाराष्ट्रात राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या शाखेत जरी मोठ्या प्रमाणावर तफावत असली तरी या बँकांच्या शाखेत, ठेवीत, अग्रिमात आणि कर्जपुरवठ्यात दिवसेंदिवस वाढ होत असल्याचे दिसून आले. अभ्यास काळात राष्ट्रीयीकृत बँकांनी कृषी आणि पूरक व्यवसाय, पीक कर्ज, ग्रामीण कारागीर, कुटीर उद्योग आणि लघुउद्योग व व्यापार आणि सेवा अशा विविध क्षेत्रांसाठी ऋण वाटपाचे लक्ष्य ठेवलेले आहे. तसेच ते साध्य करण्याचा सुद्धा यशस्वी प्रयत्न केला आहे. वरील क्षेत्रापैकी राष्ट्रीयीकृत बँकांनी कृषी आणि पूरक व्यवसायासाठी सर्वाधिक ऋण वाटपाचे लक्ष्य ठेवले असून साध्य सुद्धा याच क्षेत्रासाठी सर्वाधिक प्राप्त केले आहे. परंतु पीक कर्जासाठी राष्ट्रीयीकृत बँकांनी ठेवलेल्या लक्ष्यापेक्षा अधिक कर्ज वाटप केल्याचे दिसून आले.

महाराष्ट्राप्रमाणे औरंगाबाद जिल्ह्यात सुद्धा राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या शाखेत खूपच तफावत असल्याचे दिसून आले. औरंगाबाद जिल्ह्यात सन २००५-०६ मध्ये

राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या १२० शाखा होत्या त्यापैकी नागरी भागात ६२, ग्रामीण भागात ४३ तर अर्धनागरी भागामध्ये १५ शाखा आहेत. तालुकानिहाय राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या शाखेचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते की, औरंगाबाद तालुक्यात सर्वात जास्त ६४ शाखा, पैठण, कन्नड आणि गंगापूर तालुक्यात अनुक्रमे १२, ११ आणि १० शाखा, सिल्लोड आणि वैजापूरमध्ये प्रत्येकी ७ शाखा, खुलताबाद तालुक्यात ५ शाखा तर सर्वात कमी शाखा सोयगांव तालुक्यात असून त्यांची संख्या केवळ ४ आहे. राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या बँक शाखेत सुद्धा असमानता असून बँक ऑफ महाराष्ट्र, स्टेट बँक ऑफ हैद्राबाद, स्टेट बँक ऑफ इंडिया आणि सेंट्रल बँक ऑफ इंडियाच्या औरंगाबाद जिल्ह्यात सर्वाधिक शाखा आहेत. औरंगाबाद जिल्ह्यात २२ राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या शाखा असून त्यापैकी केवळ ८ राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या शाखा ग्रामीण भागात आहेत. तर उर्वरित १४ राष्ट्रीयीकृत बँकांची एकही शाखा ग्रामीण भागात नसल्याचे दिसून आले.

संपूर्ण भारताच्या ग्रामीण विकासासाठी सरकारने अनेक प्रयत्न केले. त्यापैकी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करून आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या लोकांना कर्जपुरवठा करणे हा एक प्रयत्न होता. यानुसार टप्या-टप्याने मोठ-मोठ्या खाजगी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करून या बँकांच्या शाखा ग्रामीण भागापर्यंत पोहचवल्या तसेच ज्या व्यक्ती सावकारांकडून कर्ज घेत होत्या त्या व्यक्तींना बँकांमधून कर्ज उपलब्ध करून दिले. राष्ट्रीयीकृत बँकांनी सुद्धा ग्रामीण भागात वेगवेगळ्या क्षेत्रासाठी कर्ज उपलब्ध करून लोकांना सावकाराच्या कर्जातून मुक्त करण्याचे प्रयत्न केले. या बँकांनी ग्रामीण भागात कृषी आणि पूरक व्यवसाय, पीक कर्ज, ग्रामीण कारागीर, कुटीर उद्योग आणि लघुउद्योग, व्यापार आणि सेवा इ. क्षेत्रासाठी कर्ज वाटप केले. त्यामुळे ग्रामीण भागात शेती सुधारणेला चालना मिळाली. पारंपरिक पद्धतीने शेती कसण्याऐवजी आधुनिक पद्धतीने शेती कसण्यात येऊ लागली. यामुळे शेती उत्पादनात सुधारणा होऊन शेतकऱ्यांच्या आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा होत आहे.

तसेच पीक कर्जाची सोय उपलब्ध करून दिल्यामुळे शेतकरी सुधारीत बी-बियाणांचा वापर करून नगदी पीके घेण्याचा प्रयत्न करित आहे.

थोडक्यात, औरंगाबाद जिल्ह्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी राष्ट्रीयीकृत बँकांनी केलेल्या पतपुरवठ्याच्या अभ्यासावरून काही निष्कर्ष काढण्यात आले. यामध्ये राष्ट्रीयीकृत बँकांचा शाखा विस्तार, बँकांकडे असलेल्या ठेवी आणि बँकांनी दिलेली अग्रिमे यांच्या अभ्यासावरून निष्कर्ष काढण्यात आले आहे. औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांनी विविध क्षेत्रांना कर्ज वाटप करावयाच्या ठेवलेल्या लक्ष्य आणि साध्याचा अभ्यास केला आहे. बँकांनी कृषी आणि पूरक व्यवसायासाठी कर्ज, पीक कर्ज, ग्रामीण कारागीर, कुटीर उद्योग, लघुउद्योग, व्यापार आणि सेवा इत्यादीसाठी वाटप केलेल्या कर्जावरून काही निष्कर्ष काढण्यात आले आहे. तसेच औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या ग्राहकांकडून भरून घेतलेल्या प्रश्नावलीद्वारे आणि चर्चेद्वारे काढलेले निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत.

निष्कर्ष :-

१) औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या शाखा विस्ताराचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते की, १९९६ ते २००६ या अकरा वर्षांच्या अभ्यास कालावधीत राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या १२ शाखा वाढल्याचे दिसून आले. २००६ मध्ये औरंगाबाद जिल्ह्यात राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या १२० शाखा असून त्यापैकी नागरी भागात ६२ शाखा, अर्धनागरी भागात १५ शाखा तर ग्रामीण भागात १४३ शाखा आहेत. औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांचा तालुकानिहाय शाखा विस्ताराचा अभ्यास केला असता असे निदर्शनास आले की, औरंगाबाद तालुक्यात सर्वात जास्त शाखा असून त्याची संख्या ६४ इतकी आहे तर सर्वात कमी शाखा सोयगांव तालुक्यात असून त्यांची संख्या केवळ ४ आहे.

२) अभ्यास कालावधीत औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या ठेवीत सातत्याने वाढ झाली असून सर्वात जास्त ठेवी स्टेट बँक ऑफ हैद्राबाद, बँक ऑफ महाराष्ट्र आणि स्टेट बँक ऑफ इंडिया यांच्या तर सर्वात कमी ठेवी विजया बँक, इंडियन बँक आणि अलाहाबाद बँक यांच्या आहेत. मार्च १९९६ मध्ये राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या ठेवी ४७,८२९ लाख रुपये होत्या त्या मार्च २००६ मध्ये २,१२,३९९ लाख रुपयांपर्यंत वाढल्या असून सरासरी वाढ १,१९,५१७.३६ लाख रुपये इतकी तर सरासरी वृद्धीदर ३४४.०८ टक्के इतका आहे. परंतु अभ्यासावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, अभ्यास कालावधीत राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या ठेवीत सातत्याने वाढ झाली असली तरी त्यात मोठ्या प्रमाणात चढ-उतार झाल्याचे दिसून येते.

३) औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांनी वाटप केलेल्या अग्रिमात सुद्धा सातत्याने वाढ झालेली असून, स्टेट बँक ऑफ इंडिया, स्टेट बँक ऑफ हैद्राबाद आणि बँक ऑफ महाराष्ट्र या तीन बँकांनी सर्वात जास्त अग्रिमे वाटप केली आहेत. सिंडिकेट बँक, विजया बँक आणि युनायटेड कमर्शियल बँक यांनी सर्वात कमी अग्रिमे वाटप केल्याचे दिसून आले. मार्च १९९६ मध्ये औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांनी वाटप केलेली एकूण अग्रिमे ३७,८१९ लाख रुपये तर मार्च २००६ मध्ये वाटप केलेली अग्रिमे १,६४,३०३ लाख रुपये इतके असल्याचे दिसून येते. राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या अग्रिमांची सरासरी वाढ ८९,४४६.८२ लाख रुपये तर सरासरी वृद्धीदर ३३४.४५ टक्के असल्याचे दिसून येते.

४) औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांनी कृषी आणि कृषी पूरक व्यवसायासाठी सन १९९५-९६ मध्ये १५६६ लाख रुपये कर्ज वाटप करण्याचे लक्ष्य ठेवले होते ते पूर्ण करण्यात राष्ट्रीयीकृत बँका अयशस्वी झाल्याचे दिसून येते कारण प्रत्यक्षात या बँकांनी केवळ १२९३ लाख रुपये कर्ज वाटप केल्याचे दिसून आले. अभ्यास कालावधीत सन १९९९-२००० या वर्षात राष्ट्रीयीकृत बँकांनी ठेवलेल्या लक्ष्यापेक्षा

अधिक साध्य प्राप्त केले असून उर्वरित सर्व वर्षात ठेवलेल्या लक्ष्यापर्यंत ह्या बँका पोहचू शकल्या नाही. परंतु बँकांच्या लक्ष्याच्या वृद्धीदराची सरासरी वाढ १६.९७ टक्के तर साध्याच्या वृद्धीदराची सरासरी वाढीची टक्केवारी ३९.८४ टक्के इतकी आहे. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, एकूण अभ्यास कालावधीत राष्ट्रीयीकृत बँका साध्य प्राप्त करण्यात यशस्वी होत आहे.

५) राष्ट्रीयीकृत बँकांनी कृषी आणि पूरक व्यवसायासाठी कर्ज वाटपाच्या लक्ष्यातून पीक कर्जाची तरतूद केलेली आहे. पीक कर्जासाठी सर्वाधिक तरतूद केलेल्या बँकांमध्ये बँक ऑफ महाराष्ट्र, स्टेट बँक ऑफ हैद्राबाद आणि स्टेट बँक ऑफ इंडिया यांचा समावेश होतो. सर्वात कमी पीक कर्जाची तरतूद केलेल्या बँकांमध्ये सिंडिकेट बँक, विजया बँक आणि इतर बँका यांचा समावेश होतो. बँक ऑफ इंडिया आणि इंडियन बँकेने पीक कर्जाची कुठलीही तरतूद केलेली दिसून येत नाही. लक्ष्य आणि साध्याची तुलना केली असता असे निदर्शनास येते की, अभ्यास कालावधीत सन १९९९-२००० या वर्षात राष्ट्रीयीकृत बँकांनी लक्ष्यापेक्षा अधिक साध्य प्राप्त केले आहे. परंतु उर्वरित वर्षात या बँका ठेवलेल्या लक्ष्यापर्यंत पोहचण्यात अयशस्वी झाल्याचे दिसून येते.

औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांचे कृषी आणि पूरक व्यवसायापैकी पीक कर्जासाठी ऋण वाटपाच्या लक्ष्य आणि साध्य यांची तुलना केली असता असे निदर्शनास येते की, लक्ष्याची सरासरी वाढ १७७२.६३ लाख रुपये तर साध्याची सरासरी वाढ १०११ लाख रुपये इतकी आहे. लक्ष्याच्या वृद्धीदराची सरासरी २१.७४ टक्के असून साध्याच्या वृद्धीदराची सरासरी ४२.८९ टक्के इतकी जास्त आहे. लक्ष्याच्या सरासरी वाढीची टक्केवारी साध्याच्या सरासरी वाढीपेक्षा अधिक आहे. मात्र साध्याच्या वृद्धीदराची सरासरी ही लक्ष्याच्या सरासरी वृद्धीदरापेक्षा अधिक आहे. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, साध्याच्या वृद्धीदरात जरी वाढ होत असली तरी त्यात अजून वाढ होणे अपेक्षित आहे.

६) औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांनी ग्रामीण कारागीर, कुटीर उद्योग आणि लघुउद्योगांसाठी कर्ज वाटपाच्या ठेवलेल्या लक्ष्यात आणि प्रत्यक्ष वाटप केलेल्या कर्जात खूप जास्त तफावत असल्याचे दिसून येते. सन १९९६-९७, सन १९९८-१९९९, सन २०००-०१ ते सन २००२-०३ या पाच वर्षात राष्ट्रीयीकृत बँकांनी कर्ज वाटप करण्याच्या ठेवलेल्या लक्ष्यापेक्षा खूपच कमी कर्ज वाटप केले आहे. परंतु सन १९९५-९६, सन १९९७-९८, सन १९९९-०० आणि सन २००३-०४ ते २००५-०६ अशा सहा वर्षांमध्ये कर्ज वाटपाच्या ठेवलेल्या लक्ष्यापेक्षा खूप मोठ्या प्रमाणात साध्य प्राप्त केले आहे. तसेच अभ्यास काळात राष्ट्रीयीकृत बँकांनी ऋण वाटपाचे ठेवलेले लक्ष्य आणि प्राप्त केलेल्या साध्याची तुलना केली असता असे निदर्शनास येते की, अभ्यास कालावधीत लक्ष्याची सरासरी २२१५.०९ लाख रुपये तर साध्याची सरासरी २५१३.३६ लाख रुपये तर लक्ष्याच्या वृद्धीदराची सरासरी १८.८३ टक्के तर साध्याच्या वृद्धीदराची सरासरी ९८.१७ टक्के इतकी अधिक आहे. अभ्यासावरून असे निदर्शनास येते की, राष्ट्रीयीकृत बँकांनी ग्रामीण कारागीर, कुटीर उद्योग आणि लघुउद्योगांसाठी कर्ज वाटपाच्या लक्ष्यापेक्षा प्रत्यक्षात वाटप केलेल्या कर्जातील वाढ आणि वृद्धीदरातील वाढ खूपच अधिक आहे.

७) औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांनी व्यापार आणि सेवासाठी कर्ज वाटपाच्या ठेवलेल्या लक्ष्यात आणि साध्यात विश्लेषण काळात मोठ्या प्रमाणात चढ-उतार झाले आहेत. सन १९९६-९७, १९९८-९९, २०००-०१, २००१-०२ आणि २००४-०५ या पाच वर्षात कर्ज वाटपाच्या ठेवलेल्या लक्ष्यापेक्षा प्रत्यक्षात राष्ट्रीयीकृत बँकांनी कमी कर्ज वाटप केले आहे. तर उर्वरित सहा वर्षात ठेवलेल्या लक्ष्यापेक्षा अधिक साध्य राष्ट्रीयीकृत बँकांनी प्राप्त केले आहे. सन १९९५-९६ ते सन २००५-०६ या कालावधीत राष्ट्रीयीकृत बँकांनी व्यापार आणि सेवासाठी ऋण वाटपाच्या ठेवलेल्या लक्ष्याची सरासरी ४४४३.०९ लाख रुपये तर प्राप्त केलेल्या

साध्याची ४३६४.१२ लाख इतकी आहे. तर वृद्धीदराची सरासरी ही लक्ष्यापेक्षा साध्याची अधिक आहे. यावरून असा निष्कर्ष काढण्यात येतो की, राष्ट्रीयीकृत बँकांनी व्यापार आणि सेवासाठी ऋण वाटपाच्या ठेवलेल्या लक्ष्यापेक्षा प्राप्त केलेल्या साध्यात अधिक मोठ्या प्रमाणात सुधारणा होत आहे.

८) औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांनी गैरप्राथमिक क्षेत्रासाठी सन १९९५-९६ मध्ये १७४७ लाख रुपये कर्ज वाटप करावयाचे लक्ष्य ठेवले होते, परंतु प्रत्यक्षात अधिक कर्ज वाटप केले असून ते ३६२४ लाख रुपये इतके होते. सन २००५-०६ मध्ये या बँकांनी ठेवलेल्या लक्ष्यात वाढ झालेली असून हे लक्ष्य ८३७७ लाख रुपये इतके ठेवले तर प्रत्यक्षात १६,२५७ लाख रुपये कर्ज वितरित केल्याचे दिसून येते. औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांनी कर्ज वाटप करावयाच्या लक्ष्याची सरासरी ३९२३.६४ लाख रुपये तर प्रत्यक्षात वाटप केलेल्या कर्जाची सरासरी ५७१३.२७ लाख रुपये इतकी अधिक आहे. राष्ट्रीयीकृत बँकांची गैर-प्राथमिक क्षेत्रासाठी कर्ज वाटपाच्या लक्ष्याच्या वृद्धीदराची सरासरी १७.२७ टक्के तर साध्याच्या वृद्धीदराची सरासरी ६०.४२ टक्के असल्याचे दिसून येते. राष्ट्रीयीकृत बँकांनी गैरप्राथमिक क्षेत्रासाठी कर्ज वाटप करावयाच्या ठेवलेल्या लक्ष्य आणि साध्याचा अभ्यास केला असता असे स्पष्ट होते की, गैर-प्राथमिक क्षेत्रासाठी राष्ट्रीयीकृत बँकांनी अभ्यास कालावधीत कर्ज वाटपाचे जे लक्ष्य ठेवले होते त्यापेक्षा अधिक कर्ज वाटप करण्यात या बँका यशस्वी झाल्या आहेत.

९) औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांनी एकूण प्राथमिक क्षेत्रासाठी कर्ज वाटपाचे ठेवलेले लक्ष्य आणि प्राप्त केलेले साध्य यांची वाढती प्रवृत्ती दिसून येते. सन १९९५-९६ मध्ये या बँकांनी एकूण प्राथमिक क्षेत्रासाठी ३९७० लाख रुपये कर्ज वाटप करावयाचे लक्ष्य ठेवले होते. प्रत्यक्षात साध्य अधिक झाले असून ते ४९३४ लाख रुपये इतके आहे. सन २००५-०६ मध्ये राष्ट्रीयीकृत बँकांनी एकूण प्राथमिक क्षेत्रासाठी

२१,७२६ लाख रुपये कर्ज वाटप करावयाचे लक्ष्य ठेवले होते. प्रत्यक्षात कमी कर्ज वाटप केले असून ते २०,०८८ लाख रुपये इतके आहे. एकूण प्राथमिक क्षेत्रासाठी कर्ज वाटपाच्या लक्ष्याची सरासरी १०,१८५.०९ लाख रुपये असून साध्याची सरासरी ८६८४.१८ लाख रुपये इतकी कमी आहे. कर्ज वाटपाच्या लक्ष्याच्या वृद्धीदराची सरासरी १७.५६ टक्के तर साध्याच्या वृद्धीदराची सरासरी २९.७३ टक्के इतकी अधिक आहे. अभ्यासावरून असे लक्षात येते की, एकूण प्राथमिक क्षेत्रासाठी कर्ज वाटपाचे जे लक्ष्य ठेवले होते त्यापेक्षा कमी साध्य प्राप्त केले आहे. तसेच लक्ष्याच्या वृद्धीदरापेक्षा साध्याचा वृद्धीदर अधिक आहे. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, राष्ट्रीयकृत बँकांच्या साध्यात वाढ होत असली तरी त्यात अजून वाढ करण्याची गरज आहे.

१०) औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयकृत बँकांनी कृषी क्षेत्र, लघुउद्योग आणि अन्य प्राथमिक क्षेत्रासाठी जून १९९६ मध्ये एकूण २३,७६१ लाख रुपये कर्ज वाटप केले होते. त्यापैकी ११,९३५ लाख रुपये इतकी वसुली या बँकांनी केली असून ११,८२६ लाख रुपये इतकी थकबाकी असल्याचे दिसून येते. म्हणजे या वर्षी केलेली वसुली जवळपास ५० टक्के असून थकबाकी सुद्धा जवळपास ५० टक्के असल्याचे दिसून येते. जून २००६ मध्ये या बँकांनी वाटप केलेल्या कर्जात वाढ झाली असून वसुली आणि थकबाकीत सुद्धा वाढ झाल्याचे दिसून येते. अभ्यास कालावधीत वाटप केलेल्या एकूण कर्जाची सरासरी २८,२७५.५५ लाख रुपये, वसुलीची सरासरी १४,२५४.१८ लाख रुपये तर थकबाकीची सरासरी १४,०२१.३६ लाख रुपये इतकी आहे. कर्ज वाटपाची सरासरी वाढीव टक्केवारी ६.३६ टक्के, वसुलीची टक्केवारी १२.६७ टक्के तर थकबाकीची वाढीव टक्केवारी ११.७१ टक्के इतकी आहे. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, राष्ट्रीयकृत बँकांच्या वसुलीत सुधारणा होत असून थकबाकीच्या प्रमाणात घट होत आहे.

११) औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या अभ्यासावरून असे दिसून येते की, औरंगाबाद जिल्ह्यात सर्वाधिक शाखा, ठेवी आणि अग्रिमे ही बँक ऑफ महाराष्ट्र, स्टेट बँक ऑफ इंडिया आणि स्टेट बँक ऑफ हैद्राबाद या तीन बँकांची आहेत. तसेच कृषी आणि पुरक व्यवसायासाठी, कृषी आणि पुरक व्यवसायापैकी पीक कर्जासाठी, ग्रामीण कारागीर, कुटीर उद्योग आणि लघुउद्योगासाठी, व्यापार आणि सेवासाठी, गैर-प्राथमिक क्षेत्रासाठी आणि एकूण प्राथमिक क्षेत्रासाठी कर्ज वाटप करावयाचे ठेवलेले लक्ष्य आणि प्रत्यक्ष वाटप केलेले कर्ज यात सुद्धा बँक ऑफ महाराष्ट्र, स्टेट बँक ऑफ इंडिया आणि स्टेट बँक ऑफ हैद्राबाद अग्रेसर असल्याचे दिसून येते. यावरून असे म्हणता येईल की, ग्रामीण भागात या तीन बँकांचे अधिक प्राबल्य असून या बँका ग्रामीण विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे.

१२) आंध्र बँक, बँक ऑफ इंडिया, कॅनरा बँक, कॉर्पोरेशन बँक, इंडियन बँक, इंडियन ओव्हरसिज बँक, ओरिएंटल बँक, स्टेट बँक ऑफ इंदौर, सिंडिकेट बँक, युनायटेड कमर्शियल बँक, युनायटेड बँक, विजया बँक आणि पंजाब व सिंध बँक अशा एकूण १३ राष्ट्रीयीकृत बँकांची अर्धनागरी व ग्रामीण भागात अभ्यास कालावधीत एकही शाखा नसल्याचे दिसून आले.

१३) अभ्यास कालावधीत इंडियन बँकेने कृषी आणि पुरक व्यवसायासाठी कर्ज वाटपाचे लक्ष्य ठेवलेले नसून कृषी आणि पुरक व्यवसायापैकी पीक कर्जासाठी कर्ज वाटपाचे लक्ष्य न ठेवलेल्या बँकांमध्ये बँक ऑफ इंडिया, इंडियन बँक यांचा समावेश होतो. परंतु ग्रामीण कारागीर, कुटीर उद्योग आणि लघुउद्योगासाठी व्यापार आणि सेवासाठी गैर-प्राथमिक क्षेत्रासाठी आणि एकूण प्राथमिक क्षेत्रासाठी सर्वच राष्ट्रीयीकृत बँकांनी कर्ज पुरवठा केल्याचे दिसून येते. यावरून असे लक्षात येते की, आजही बऱ्याच राष्ट्रीयीकृत बँका शेती आणि शेतीपुरक व्यवसायासाठी कर्ज उपलब्ध करून देण्याकडे

दुर्लक्ष करीत असल्याचे दिसून येते. परंतु उल्लेखनीय बाब म्हणजे या बँकांनी ग्रामीण कारागीर, कुटीर उद्योग, लघुउद्योग आणि प्राथमिक क्षेत्रासाठी कर्जपुरवठा केला आहे.

१४) औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांनी कृषी आणि कृषीपूरक व्यवसाय, कृषी आणि कृषीपूरक व्यवसायापैकी पीक कर्ज, ग्रामीण कारागीर, कुटीर उद्योग आणि लघुउद्योगासाठी, व्यापार आणि सेवासाठी, गैर-प्राथमिक क्षेत्रासाठी आणि एकूण प्राथमिक क्षेत्रासाठी कर्ज वाटपाचे जे लक्ष्य ठेवले होते त्याची अभ्यासकाळातील वृद्धीदराची सरासरी अनुक्रमे १६.९७, २१.७४, १८.८३, १८.७८, १७.२७ आणि १७.५६ अशी आहेत. त्यापैकी प्रत्यक्ष वाटप केलेल्या कर्जाची सरासरी टक्केवारी अनुक्रमे ३९.८४, ४२.८९, ९९.७९, ३४.६१, ६०.४२, २९.७३ टक्के अशी आहेत. पीक कर्ज वाटप करावयाच्या लक्ष्याचा प्रमाप विचलन गुणक सर्वाधिक असून तो ५९.१० टक्के इतका अधिक आहे तर कृषी आणि कृषीपूरक व्यवसायासाठी कर्ज वाटप करावयाच्या लक्ष्याचा प्रमाप विचलन गुणक सर्वात कमी असून तो ४४.२६ टक्के इतका आहे. तर ग्रामीण कारागीर, कुटीर उद्योग आणि लघुउद्योगासाठी वाटप केलेल्या कर्जपुरवठ्याचा प्रमाप विचलन गुणक सर्वाधिक असून तो ११३.४८ टक्के इतका आहे. कृषी आणि पूरक व्यवसायासाठी वाटप केलेल्या कर्जपुरवठ्याचा प्रमाप विचलन गुणक सर्वात कमी असून तो ५१.०५ टक्के आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की, ग्रामीण कारागीर, कुटीर उद्योग आणि लघुउद्योगासाठी वाटप केलेल्या कर्जपुरवठ्यात मोठ्या प्रमाणात बदल झाले असून तुलनेने कृषी आणि पूरक व्यवसायात कमी बदल झाले आहेत.

१५) औरंगाबाद जिल्ह्यातील चार तालुक्यातील लोकांकडून प्रश्नावलीद्वारे माहिती संकलित केली असता २०० ग्राहकांपैकी १३६ (६८ टक्के) ग्राहकांनी शेती व्यवसाय करीत असल्याचे सांगितले. २७ (१३.५ टक्के) ग्राहकांनी उद्योग, २८ (१४ टक्के) ग्राहकांनी नोकरी तर केवळ ९ (४.५ टक्के) ग्राहकांनी व्यापार करीत असल्याचे

सांगितले. अभ्यासावरून असे लक्षात येते की, आजही ग्रामीण भागातील लोक इतर व्यवसायापेक्षा शेती क्षेत्रातच मोठ्या प्रमाणात कार्यरत आहे. तसेच उद्योग आणि नोकरी या दोन व्यवसायाची तुलना करता लोक उद्योगापेक्षा नोकरीला जास्त प्राधान्य देत असून व्यापाराकडे दुर्लक्ष करित असल्याचे समजते.

१६) ग्रामीण भागात कार्यरत असलेल्या राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या खातेदारांची माहिती संकलित केली असता असे निदर्शनास आले की, बँक ऑफ महाराष्ट्र या बँकेतील खातेदारांची संख्या ११९ (५९.५ टक्के), स्टेट बँक ऑफ इंडियाच्या खातेदारांची संख्या ४५ (२२.५ टक्के), सेंट्रल बँक ऑफ इंडियाच्या खातेदारांची संख्या ८ (४ टक्के), बँक ऑफ बडोदाच्या खातेदारांची संख्या १३ (६.५ टक्के) तर इतर राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या खातेदारांच्या संख्येत सर्वाधिक संख्याही स्टेट बँक ऑफ हैद्राबाद या बँकेची असल्याचे दिसून येते. सर्वात जास्त खातेदार बँक ऑफ महाराष्ट्र या बँकेचे तर सर्वात कमी खातेदार सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया या बँकेचे असल्याचे दिसून येते. या अभ्यासावरून असे स्पष्ट होते की, या पाच बँकां व्यतिरिक्त इतर कुठल्याही राष्ट्रीयीकृत बँकेची शाखा ही ग्रामीण भागातील लोकांपर्यंत पोहचली नाही. वरील पाच राष्ट्रीयीकृत बँकांपैकी सुद्धा बँक ऑफ महाराष्ट्र आणि स्टेट बँक ऑफ इंडिया या दोनच बँका इतर बँकांच्या तुलनेत अधिक दक्ष असल्याचे दिसून येते.

१७) राष्ट्रीयीकृत बँकाकडून ग्राहकांनी अनेक उद्योगांसाठी कर्ज घेतल्याचे दिसून येते, त्यापैकी शेती सुधारण्यासाठी १०६ (५३ टक्के) ग्राहकांनी, वाहन खरेदी करण्यासाठी १३ (६.५ टक्के) ग्राहकांनी, उद्योगासाठी आणि शेतीपूरक व्यवसायासाठी प्रत्येकी २३ (११.५ टक्के) ग्राहकांनी आणि इतर कारणासाठी ३५ (१७.५ टक्के) ग्राहकांनी बँकेकडून कर्ज घेतले आहे. जास्तीत जास्त ग्राहकांनी शेती सुधारण्यासाठी कर्ज घेतले आहे. यावरून असे लक्षात येते की, शेती सुधारण्यासाठी अजूनही कर्जाची आवश्यकता असून राष्ट्रीयीकृत बँकांनी शेतकऱ्यांसाठी मोठ्या प्रमाणात कर्जपुरवठा करावा. तसेच

उद्योगासाठी आणि शेतीपूरक व्यवसायासाठी सुद्धा मोठ्या प्रमाणात कर्ज उपलब्ध करून द्यावे.

१८) राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या विविध कर्ज सुविधांचे लाभ घेण्याविषयी ग्राहकांना प्रश्न विचारले असता, १४ (७ टक्के) ग्राहकांनी गृहकर्ज सुविधेचा, २८ (१४ टक्के) ग्राहकांनी वैयक्तिक कर्ज, ४२ (२१ टक्के) ग्राहकांनी व्यवसाय कर्ज, १६ (८.५ टक्के) ग्राहकांनी वाहन कर्ज, ७२ (३६ टक्के) ग्राहकांनी कृषी सहाय्यक कर्ज आणि २८ (१४ टक्के) ग्राहकांनी इतर कर्ज सुविधांचा लाभ घेतल्याचे सांगितले. वरील लाभ घेणाऱ्या ग्राहकांच्या संख्येवरून असा निष्कर्ष काढता येतो की ग्राहकांनी कृषी सहाय्यक कर्जाचा सर्वाधिक लाभ घेतला असून गृहकर्जाचा सर्वात कमी लाभ घेतल्याचे दिसून येते.

१९) औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या इतर सेवा सुविधांविषयी ग्राहकांशी चर्चा केली असता २०० ग्राहकांपैकी १०३ (५१.५ टक्के) ग्राहकांनी बँकेच्या सेवाविषयी योग्य ते मार्गदर्शन बँक अधिकाऱ्यांकडून मिळते असे सांगितले. बँकेची इमारत सर्व सोयीसुविधायुक्त आहे अशी प्रतिक्रिया १२७ (६३.५ टक्के) ग्राहकांनी दिली तर ७९ (३९.५ टक्के) ग्राहकांनी बँकेच्या धोरणातील बदलाची माहिती आम्हाला दिली जाते अशी प्रतिक्रिया व्यक्त केली आहे. बँकेतील कर्मचारी ग्राहकांशी आदरपूर्वक वागतात अशी प्रतिक्रिया ९१ (४५.५ टक्के) ग्राहकांनी व्यक्त केली तर दिलेल्या कर्जावर आकारण्यात आलेला व्याजाचा दर समाधानकारक वाटतो अशी प्रतिक्रिया १६३ ग्राहकांनी व्यक्त केली आहे. बँक व्यवहार हाताळण्यासाठी प्रशिक्षण घेतले आहे अशी प्रतिक्रिया केवळ २६ (१३ टक्के) ग्राहकांनी व्यक्त केली आहे. बँकेच्या वरील सुविधांविषयी ग्राहकांच्या प्रतिक्रियेवरून असे लक्षात येते की, बँकेत उपलब्ध असलेल्या सोयीसुविधांविषयी आणि बँकेने कर्जावर आकारलेल्या व्याजदराबाबत ग्राहक समाधानी आहेत.

२०) राष्ट्रीयीकृत बँकांनी ग्राहकांना अनेक उद्देशासाठी कर्जपुरवठा केल्याचे आपण पाहिले परंतु बँकांनी केलेल्या कर्जपुरवठ्याचा उद्देश सफल झाला का? याविषयी ग्राहकांना प्रश्न विचारले असता राष्ट्रीयीकृत बँकांनी दिलेल्या कर्जपुरवठ्यामुळे ग्रामीण भागाचा विकास होतो अशी प्रतिक्रिया १८८ ग्राहकांनी व्यक्त केली असून हे प्रमाण ९४ टक्के इतके आहे. तर बँकांच्या कर्जपुरवठ्यामुळे ग्रामीण भागाचा विकास होत नाही अशी प्रतिक्रिया केवळ १२ ग्राहकांनी व्यक्त केली असून हे प्रमाण एकूण ग्राहकांशी केवळ ६ टक्के इतके आहे. अभ्यासावरून असे लक्षात येते की, राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कर्जपुरवठ्यामुळे ग्रामीण भागाचा विकास सावकाश होत असला तरी विकास होत आहे.

२१) राष्ट्रीयीकृत बँकांनी केलेला कर्जाचा पुरवठा घेतलेल्या उद्देशासाठी पुरेसा आहे का? आणि त्याच उद्देशासाठी कर्जाचा उपयोग केला का याविषयी ग्राहकांशी चर्चा केली असता बँकेकडून घेतलेल्या कर्जातून ती कार्य पूर्ण होतात अशी प्रतिक्रिया १२९ (६४.५ टक्के) ग्राहकांनी व्यक्त केली आहे. बँकेने दिलेले कर्ज हे त्या कार्यासाठी पुरेसे नसते अशी प्रतिक्रिया ७१ (३५.५ टक्के) ग्राहकांनी दिली आहे. घेतलेल्या कर्जाच्या विनियोगाविषयी प्रश्न विचारले असता बँकेकडून घेतलेल्या कर्जाचा विनियोग त्याच कार्यासाठी केला अशी प्रतिक्रिया १८३ (९१.५ टक्के) ग्राहकांनी व्यक्त केली. परंतु १७ (८.५ टक्के) ग्राहकांनी घेतलेल्या कर्जाचा विनियोग त्याच कार्यासाठी केला नसल्याचे सांगितले. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, बँकांनी दिलेल्या कर्जातून ग्राहकांची कार्य पूर्ण होतात तर ग्राहकांनी घेतलेल्या कर्जाचा विनियोग हा उत्पादक कार्यासाठीच केला आहे.

२२) ग्रामीण भागात कर्जदारांना कर्ज घेण्यासाठी अनेक स्रोत उपलब्ध आहेत. तेव्हा ग्राहकांना कर्ज घेण्यासाठी आपण कोणास प्रथम प्राधान्य देता असा प्रश्न विचारला असता १२.५ टक्के लोकांनी नातेवाईक व मित्र यांना प्रथम प्राधान्य दिले, सहकारी बँकांकडून कर्ज घेण्यास १३ टक्के लोकांनी, ७३.५ टक्के लोकांनी राष्ट्रीयीकृत

बँकांकडून तर केवळ १ टक्के लोकांनी खाजगी सावकारांकडून कर्ज घेण्यास प्राधान्य दिले. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, कर्ज घेताना ग्राहक सर्वाधिक पसंती राष्ट्रीयीकृत बँकांना तर सर्वात कमी पसंती खाजगी सावकारांना देत आहे. नातेवाईक, मित्र आणि सहकारी बँका यांच्याकडून कर्ज घेण्यासाठी मात्र ग्राहक जवळपास सारखीच पसंती देत असल्याचे समजते. तसेच राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कर्जपुरवठ्यामुळे सावकारांकडून कर्ज घेण्याच्या प्रमाणात निश्चितपणे घट झाली असून सावकारांच्या कर्जावर रोक लावण्यास राष्ट्रीयीकृत बँका यशस्वी झाल्या आहेत.

२३) बँकांनी दिलेल्या कर्जाची वसुली होणे गरजेचे असते कारण बँकांनी वितरीत केलेले कर्ज हे त्यांचे नसून ठेवीदारांचे असते. जेव्हा बँकांची थकबाकी वाढते तेव्हा ठेवीदारांच्या ठेवी असुरक्षित होऊन ठेवीदारांची बँकांवरील विश्वनीयता घटू लागते आणि त्याचा परिणाम म्हणून बँका धोक्यात येतात. तेव्हा बँका अशा थकबाकीदारांवर कायदेशीर कारवाई करतात आणि पर्यायाने परत कर्जदार अडचणीत येतात तेव्हा ठेवीदार, बँक आणि कर्जदार या तिन्हींनाही सुरक्षितता मिळावी यासाठी बँकांनी कायदेशीर कारवाईशिवाय अन्य मार्गाचा अवलंब करून वसुली करावी असे ग्राहकांनी स्पष्ट केले आहे. त्यामध्ये व्याजदर कमी करावा असे ५९ (२९.५ टक्के) ग्राहकांनी सुचविले, ८८ (४४ टक्के) ग्राहकांना कर्ज फेडीच्या हप्त्यात सुलभता आणावी असे वाटते, वसुलीच्या बाबतीत योग्य ते मार्गदर्शन करावे असे ३३ (१६.५ टक्के) ग्राहकांना वाटते तर परिस्थितीचा विचार करून कर्जाची वसुली करावी असे २० (१० टक्के) ग्राहकांना वाटते. या सर्व घटकांचा विचार करता बँकांनी कर्ज परत फेडीच्या हप्त्यात आणि कर्जावर आकारण्यात येणाऱ्या व्याजदाराच्या बाबतीत सखोलतेने अभ्यास करणे गरजेचे आहे. तसेच कायदेशीर कारवाईशिवाय या घटकांचा सकारात्मक विचार केल्यास बँकांच्या थकबाकीत निश्चितपणे घट होईल.

२४) औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या थकबाकीदारांचा विचार करता थकबाकीदारांचे प्रमाण कमी होत असल्याचे दिसून येते. याविषयी ग्राहकांना प्रश्न विचारले असता ६८ (३४ टक्के) ग्राहकांनी आपण बँकेचे थकबाकीदार असल्याचे सांगितले तर १३२ (६६ टक्के) ग्राहकांनी आपण कुठल्याच बँकेचे थकबाकीदार नसल्याचे सांगितले. थकबाकीदार ग्राहकांशी थकबाकीच्या बाबतीत चर्चा केली असता ग्राहकांनी सांगितले की, आर्थिक परिस्थिती कर्ज परत फेडीसारखी नसते, त्यामुळे मिळणाऱ्या उत्पन्नातून दैनंदिन खर्च आणि बँकेच्या कर्जाची परतफेड करणे शक्य होत नाही. काही ग्राहकांनी सांगितले की, सरकारच्या बँकेतून घेतलेल्या कर्जावर सूट मिळते किंवा ते कर्ज माफ केले जाते. तर बऱ्याच व्यक्तींनी वैयक्तिक कारणांमुळे आपण कर्ज परत करू शकलो नाही असे सांगितले. यावरून असे स्पष्ट होते की, थकबाकीदारांच्या प्रमाणात घट होत असली तरी कर्ज परतफेडीच्या बाबतीत राष्ट्रीयीकृत बँकांनी अजूनही सुधारणा करणे गरजेचे आहे.

२५) राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कर्ज पुरवठ्यामुळे ग्रामीण भागात कोणत्या क्षेत्राचा जास्त विकास झाला असा प्रश्न ग्राहकांना विचारला असता १३९ (६९.५ टक्के) ग्राहकांनी शेती क्षेत्राला सर्वाधिक लाभ झाल्याचे सांगितले. शेती क्षेत्राला पूरक असलेल्या व्यवसायांचा अधिक विकास झाला अशी प्रतिक्रिया २९ (१४.५ टक्के) ग्राहकांनी व्यक्त केली. उद्योगधंद्याचा अधिक विकास झाला असे २२ (११ टक्के) ग्राहकांना वाटते तर इतर क्षेत्राचा अधिक विकास झाल्याचे १० (५ टक्के) ग्राहकांनी म्हटले आहे. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कर्जपुरवठ्याचा सर्वाधिक लाभ शेती क्षेत्राला झाला असून शेती क्षेत्राला पूरक असलेले व्यवसाय आणि उद्योगधंदे यांचा विकास जवळपास सारख्याच प्रमाणात होत आहे.

२६) आज बरीच कामे ही राजकीय मंडळीच्या हस्तक्षेपाने होत असल्याचे दिसून येते. तसेच राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कर्जपुरवठ्यात सुद्धा राजकीय मंडळीचे वर्चस्व दिसून येते

काय? याविषयी ग्राहकांशी चर्चा केली असता राष्ट्रीयीकृत बँकांवर राजकारणी मंडळीचे वर्चस्व असते अशी प्रतिक्रिया ४७ (२३.५ टक्के) ग्राहकांनी व्यक्त केली आहे. तर राजकारणी मंडळीचा राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कर्जपुरवठ्यावर परिणाम होत नसल्याचे १५३ (७६.५ टक्के) ग्राहकांना वाटते. अभ्यासावरून असे लक्षात येते की, काही प्रमाणात राजकारणी आपले वर्चस्व राष्ट्रीयीकृत बँकांवर पाडण्याचा प्रयत्न करत असले तरी त्यात ते यशस्वी होत नसल्याचे दिसून येते.

२७) राष्ट्रीयीकृत बँकांनी ग्रामीण भागात कर्ज वाटप करताना कोणत्या निकषानुसार कर्ज वाटप करावे याविषयी ग्राहकांना प्रश्न विचारले असता ५९ (२९.५ टक्के) ग्राहकांना जमिनीच्या धारण क्षेत्रानुसार कर्ज वाटप करावे असे वाटते. आर्थिक परिस्थितीनुसार कर्ज वाटप करावे असे ५५ (२७.५ टक्के) ग्राहकांना वाटते. शिक्षण हा महत्त्वपूर्ण निकष असून राष्ट्रीयीकृत बँकांनी शिक्षण विचारात घेऊन कर्जपुरवठा करावा असे ७२ (३६ टक्के) ग्राहकांना वाटते तर व्यक्तीची पत विचारात घेऊन कर्जपुरवठा करावा असे १४ (७ टक्के) ग्राहकांना वाटते. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, ग्रामीण भागात दिवसेंदिवस जमिनीचे धारण क्षेत्र कमी होत असून शिक्षणाचे प्रमाण वाढत आहे.

२८) ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणण्याविषयी राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या ग्राहकांना प्रश्न विचारले असता शेती व शेतीपुरक व्यवसायासाठी पाहिजे तेवढे कर्ज उपलब्ध करून द्यावे असे १०९ (५४.५ टक्के) ग्राहकांनी सांगितले. बचत गटाची स्थापना करावी असे १५ (७.५ टक्के) ग्राहकांना वाटते, कुटीर उद्योगांना चालना द्यावी असे १३ (६.५ टक्के) ग्राहकांना वाटते तर वरील तिन्ही प्रकारच्या कार्याची अंमलबजावणी राष्ट्रीयीकृत बँकांनी करावी अशी प्रतिक्रिया ५९ (२९.५ टक्के) ग्राहकांनी व्यक्त केली आहे. राष्ट्रीयीकृत बँकांनी या व्यतिरिक्त काही अशा योजना राबवाव्यात जेणेकरून ग्रामीण भागाचा समतोल विकास

होऊन लोकांच्या राहणीमानात सुधारणा होईल अशी प्रतिक्रिया ४ (२ टक्के) ग्राहकांनी व्यक्त केली आहे. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा होण्यासाठी बँकांनी शेती व शेतीपूरक व्यवसायाकडे अजूनही विशेष लक्ष देणे गरजेचे आहे.

२९) राष्ट्रीयीकृत बँकांनी दिलेल्या कर्जांमुळे ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा होत आहे काय असा प्रश्न विचारला असता १२१ (६०.५ टक्के) ग्राहकांनी शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा होत आहे असे वाटते तर राष्ट्रीयीकृत बँकांनी दिलेल्या कर्जांमुळे शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा होत नसल्याची प्रतिक्रिया ७९ (३९.५ टक्के) ग्राहकांनी व्यक्त केली आहे. दोन्हीची तुलना करता जास्तीत जास्त लोकांना सुधारणा होत आहे असे वाटते त्यामुळे असा निष्कर्ष काढता येतो की, राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कर्जपुरवठ्यामुळे ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा होत आहे.

३०) औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कर्जविषयक कार्यातील समस्यांसंदर्भात ग्राहकांना प्रश्न विचारण्यात आले. तेव्हा ११६ (५८ टक्के) ग्राहकांना कर्ज मंजुरीसाठी गोळा करावी लागणाऱ्या कागदपत्राची मोठी समस्या वाटते. वेळेवर कर्ज मिळत नाही असे ५९ (२९.५ टक्के) ग्राहकांना वाटते, तर १५ (७.५ टक्के) ग्राहकांना शिफारस द्यावी लागते असे वाटते. तसेच १० (५ टक्के) ग्राहकांना तारणाची अट जाचक वाटते. वरील विवेचनावरून असे निदर्शनास येते की, राष्ट्रीयीकृत बँकांकडून कर्ज घेण्यासाठी ग्राहकांना मोठ्या प्रमाणात कागदपत्रांची पूर्तता करावी लागते ही महत्त्वाची समस्या आहे.

३१) राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या कर्जपुरवठ्यात अनेक अडचणी असल्या तरी त्या कशा दूर करता येतील व कर्जपुरवठा सुरळीत कसा होईल याविषयी ग्राहकांना प्रश्न विचारले असता २०० ग्राहकांपैकी ७९ (३९.५ टक्के) ग्राहकांनी तारणाची अट शिथिल करावी

असे वाटते. ५७ (२८.५ टक्के) ग्राहकांना कर्ज वेळेवर व पुरेसे द्यावे असे वाटते. कागदपत्राच्या अटीत सुलभता आणावी असे ४० (२० टक्के) ग्राहकांना वाटते तर २४ (१२ टक्के) ग्राहकांना शेतकऱ्याची गावातील पत विचारात घ्यावी असे वेगळेवेगळे उपाय सुचविले आहे. वरील प्रकारच्या उपायांची अंमलबजावणी केल्यास राष्ट्रीयीकृत बँकांकडून ग्राहकांना होणाऱ्या कर्जपुरवठ्यात सुलभता येऊन, ग्राहकांची आर्थिक गरज पूर्ण होण्यास मदत होईल व ग्रामीण विकासाला चालना मिळेल.

शिफारशी :-

औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीयीकृत बँकांचा अभ्यास केला असता अनेक राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या शाखा, ठेवी, अग्रिमे त्यांनी वेगवेगळ्या क्षेत्रामध्ये केलेला कर्जपुरवठा, त्यांची वसुली आणि थकबाकी याचा सखोलतेने अभ्यास केला असता त्यात काही अनुकूल तर काही प्रतिकूल परिणाम दिसून आले. तसेच राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या अनेक समस्या, उणिवा व दोष यांचा सविस्तर अभ्यास करून त्या दूर करण्यासाठी मागील निष्कर्षांवरून पुढीलप्रमाणे शिफारशी करण्यात आल्या आहेत.

१) औरंगाबाद जिल्ह्यात राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या १२० शाखा असून त्यापैकी नागरी भागात ६२ शाखा, अर्धनागरी भागात १५ शाखा तर ग्रामीण भागात ४३ शाखा आहे. परंतु जनगणना २०११ प्रमाणे औरंगाबाद जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या ३६,९५,९२८ इतकी असून यामध्ये ग्रामीण लोकसंख्या नागरी लोकसंख्येपेक्षा अधिक आहे. म्हणजेच ग्रामीण भागात जास्त लोकसंख्या असून राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या शाखा कमी आहे तर नागरी भागात लोकसंख्या कमी असून शाखा जास्त आहे. तेव्हा राष्ट्रीयीकृत बँकांनी त्यांच्या शाखा विस्ताराचा चिकित्सक अभ्यास करून ग्रामीण आणि शहरी भागातील ही तफावत कमी करावी.

२) राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या ठेवी आणि अग्रिमात सातत्याने वृद्धी झाली ही या बँकांची जमेची बाजू आहे. परंतु सातत्याने ठेवीतील आणि अग्रिमातील सर्वाधिक वाढ फक्त बँक

ऑफ महाराष्ट्र, स्टेट बँक ऑफ इंडिया आणि स्टेट बँक ऑफ हैद्राबाद या तीनच बँकांची आहे. त्यामुळे इतर बँकांनी आपल्या ठेवीत आणि अग्रिमात वाढ कशी करता येईल यासाठी प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे.

३) कृषी आणि पूरक व्यवसायासाठी व कृषी आणि कृषीपूरक व्यवसायापैकी पीक कर्जासाठी राष्ट्रीयीकृत बँकांनी कर्ज वाटप करावयाच्या केलेल्या तरतुदीत प्रत्येक वर्षी वाढ होत असली तरी शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने कर्जपुरवठ्यातील ही वाढ कमी आहे. कारण आज शेतीचे आधुनिकीकरण होऊन शेतीमध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल करावे लागत आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने नवीन तंत्रज्ञान, शेतीच्या मशागतीसाठी ट्रॅक्टर, सुधारीत आधुनिक यंत्रे, शेतीमध्ये श्रमिकांचा तुटवडा यामुळे मजुरीत झालेली वाढ, शेतीसाठी पाण्याची व्यवस्था म्हणून विहीर खोदणे, पाईपलाईन करणे, ठिंबक सिंचन करणे इत्यादीवर होणारा खर्च प्रचंड आहे. तसेच शेतीपूरक व्यवसायामध्ये, शेळीपालन, वराहपालन, कुक्कुटपालन, मत्स्यपालन आणि दुग्धव्यवसायासाठी खरेदी कराव्या लागणाऱ्या गायी-म्हशी यांच्या वाढलेल्या प्रचंड किमती यामुळे बरेच लोक शेतीपूरक व्यवसायाकडे दुर्लक्ष करतात. तेव्हा राष्ट्रीयीकृत बँकांनी या सर्व घटकांचा विचार करून कृषी क्षेत्राला कर्जपुरवठा करावा. तेव्हाच ग्रामीण भागाचा विकास होऊन व्यापारी बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाचा उद्देश सफल होईल.

४) ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी कर्जपुरवठा ही एक आवश्यक बाब बनली असून राष्ट्रीयीकृत बँकांनी त्याची पूर्तता करावी अशी समाजाची अपेक्षा आहे. त्यामध्ये अग्रक्रम क्षेत्राची नव्याने व्याख्या करून ग्रामीण समाजातील दुर्बल घटकांचा त्यामध्ये समावेश करावा. उदा. सीमांत शेतकरी, ग्रामीण कारागीर, ग्रामीण कुटीर उद्योग आणि लघुत्तम क्षेत्र इत्यादीसाठी अग्रक्रमाने पतपुरवठा करावा. ग्रामीण भागातील कर्जपुरवठ्यात वाढ होण्यासाठी व राष्ट्रीयीकृत बँकांमध्ये स्पर्धेचे वातावरण निर्माण होण्यासाठी प्रयत्न करावे. कारण ग्रामीण भागात बँक ऑफ महाराष्ट्र, स्टेट बँक ऑफ इंडिया आणि स्टेट बँक

ऑफ हैद्राबाद यांचीच मक्तेदारी असून इतर बँकांच्या शाखा खूपच कमी आहे. विशेष म्हणजे आंध्र बँक, बँक ऑफ इंडिया, कॅनरा बँक, कार्पोरेशन बँक, इंडियन बँक, इंडियन ओव्हरसीस बँक, ओरिएंटेड बँक, स्टेट बँक ऑफ इंदौर, सिंडीकेट बँक, युनायटेड कमर्शियल बँक, युनायटेड बँक, विजया बँक आणि पंजाब व सिंध बँक अशा एकूण १३ राष्ट्रीयीकृत बँकांची अर्धनागरी व ग्रामीण भागात औरंगाबाद जिल्ह्यात एकही शाखा नाही. जर या बँकांनी आपल्या शाखा ग्रामीण भागात स्थापन केल्या तर निश्चित ग्रामीण पतपुरवठ्यात वाढ होऊन ग्रामीण विकासाचे स्वप्न साध्य होईल.

५) राष्ट्रीयीकृत बँका प्रामुख्याने ग्रामीण भागात कृषी कर्ज, कृषीपूरक व्यवसायासाठी कर्ज, पीक कर्ज, ग्रामीण कारागीर, कुटीर उद्योग, लघुउद्योग, व्यापार आणि सेवासाठी कर्जपुरवठा करित असल्याचे दिसून येते. यामध्ये कोणत्या क्षेत्राचा अधिक विकास होत आहे कोणत्या क्षेत्राला अधिक कर्जाची गरज आहे याचा अभ्यास राष्ट्रीयीकृत बँकांनी करावा. ज्या क्षेत्राला कर्जाची जास्त गरज असेल त्या क्षेत्राला कर्जपुरवठा करताना प्राधान्य द्यावे.

६) प्रश्नावलीच्या अभ्यासावरून औरंगाबाद जिल्ह्यातील आजही ६८ टक्के लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. १४ टक्के लोक नोकरी, १३.५ टक्के लोक उद्योग तर ४.५ टक्के लोक व्यापार करित असल्याचे दिसून येते. म्हणजेच आज सुद्धा शेती क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात सुधारणा करण्याची गरज आहे. तसेच व्यापारामध्ये सुद्धा लोक कसे आकर्षित होतील यासाठी बँकांनी विशेष प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. शेतीत सुधारणा करून शेतीतील उत्पादनात वाढ झाल्यास व बेकार लोकांना उद्योगधंद्यात आणि व्यापारात संधी उपलब्ध करून दिल्यास हे लोक रोजगाराच्या शोधात शहरात न येता खेड्यातच थांबून ग्रामीण विकासात मोलाची भर घालतील त्यासाठी राष्ट्रीयीकृत बँकांनी पुढाकार घेऊन या सर्व घटकांना आर्थिक सहाय्य करून सहकार्य करावे.

७) बँकांचा कर्जपुरवठा हा बँकेतील ठेवींवर अवलंबून असतो आणि ठेवी या ठेवीदारांवर अवलंबून असतात. बँकांकडे जेवढ्या जास्त ठेवी असतील तेवढा जास्त कर्जपुरवठा बँका करू शकतात. त्यासाठी बँकांनी ठेवीदारांच्या ठेवी बँकेकडे आकर्षित करणे महत्त्वाचे असते. म्हणून ग्रामीण भागातील लोकांच्या ठेवीत वाढ होण्यासाठी बँकांनी या लोकांना बँक व्यवहार हाताळण्याचे प्रशिक्षण द्यावे, त्यांना ठेवीचे महत्त्व पटवून द्यावे. तसेच ठेवीवर आकर्षक असा मोबदला द्यावा जेणेकरून बँकांच्या ठेवीत वाढ होऊन बँकांची आर्थिक स्थिती मजबूत बनेल.

८) बँकांचे कर्तव्य फक्त कर्जदारांना कर्ज उपलब्ध करून देणे एवढेच नसून उपलब्ध करून दिलेल्या कर्जाची वसुली होणे महत्त्वाचे असते. कर्ज वसुलीसाठी राष्ट्रीयीकृत बँकांनी जनतेमध्ये विशेष जनजागृतीसारखी मोहिम राबवावी. परंतु कर्ज थकबाकीसाठी कर्जमाफी या पर्यायाचा अवलंब करू नये. यामुळे नियमित कर्ज परतफेड करणाऱ्या कर्जदारांवर त्याचा विपरीत परिणाम होतो. तसेच थकबाकीदारांना अजून प्रोत्साहन मिळते. नियमित कर्जपरतफेड करणाऱ्या कर्जदारांना बँकांनी व्याजदरात सूट देणे, नवीन कर्ज देताना लगेच कर्ज उपलब्ध करून देणे, गावात बँकेतर्फे त्यांचा सत्कार करणे यासारख्या योजना राबवाव्यात. त्यामुळे बँकांना वसुलीवर कराव्या लागणाऱ्या खर्चात कपात होईल. तसेच बँकांच्या थकबाकीत सुधारणा होऊन बँकांच्या थकबाकीत मोठ्या प्रमाणात घट होईल.

९) कर्जदाराने घेतलेल्या कर्जाचा विनियोग घेतलेल्या कार्यासाठीच केला की, अन्य कार्यासाठी केला याकडे बँक अधिकाऱ्यांचे लक्ष्य असले पाहिजे. जर कर्जदाराने घेतलेल्या कर्जाचा विनियोग अनुत्पादक कार्यासाठी केला असेल तर तो नियमितपणे बँकेचे हप्ते फेडू शकणार नाही. त्यामुळे त्याच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा तर होणार नाहीच परंतु बँकांच्या आर्थिक स्थितीवर सुद्धा त्याचा वाईट परिणाम होईल. तेव्हा बँक

अधिकाऱ्याने पतपुरवठा करताना योग्य नियंत्रण ठेवून पतपुरवठ्याचा विनियोग घेतलेल्या कार्यासाठीच होत आहे का, याकडे काळजीपूर्वक लक्ष्य द्यावे.

१०) ग्रामीण भागाच्या सर्वांगीण विकासासाठी राष्ट्रीयीकृत बँकांनी गावात बचत गट स्थापन करून त्यांना प्रोत्साहन द्यावे. बँकेने फक्त पतपुरवठा करणे एवढेच आपले कर्तव्य न समजता जनतेला योग्य ते मागदर्शन करणे, गावाकडे प्रचलित असलेल्या व्यवसाया संदर्भात माहिती देणे, शेतकऱ्यांचे मेळावे घेऊन कृषी पतपुरवठ्याच्या विविध योजनांची माहिती द्यावी. शेतकऱ्यांना माल साठवण्यासाठी गोदामाची व्यवस्था करून माल खरेदी-विक्री करण्यास मदत करावी. एवढेच नाही तर शेतकऱ्यांचा आर्थिक सल्लागार म्हणून कार्य करावे यामुळे शेतकऱ्यांना योग्य दिशा मिळून शेतीच्या उत्पादनात पर्यायाने शेतकऱ्याच्या उत्पन्नात वाढ होऊन शेतकऱ्याची आर्थिक बाजू मजबूत होईल.

११) राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या पतपुरवठ्यात बँक अधिकाऱ्याची टाळाटाळ, तारणाची अट आणि कर्ज वेळेवर न मिळणे या प्रमुख समस्या आहेत. बँक अधिकाऱ्याकडे बऱ्याच जबाबदाऱ्या असल्यामुळे बँक अधिकारी कर्ज देताना कर्जदाराला योग्य ते मार्गदर्शन न करता टाळण्याचा प्रयत्न करतात अन्यथा अधिक चकरा मारायला भाग पाडतात. त्यामुळे कर्जदाराला बँकेकडून कर्ज घेण्याची प्रक्रियाही अधिक गुंतागुंतीची वाटते म्हणून हे कर्जदार खाजगी संस्थांना प्राधान्य देतात. तेव्हा याविषयी नव्याने कायदा करून कर्जपुरवठ्यातील या उणीवा दूर कराव्यात.

१२) “डोक्यावर छप्पर नसेल त्यांना कर्ज द्यावे.” असे बांगला देशातील नोबेल पुरस्काराने सन्मानित झालेले अर्थतज्ज्ञ डॉ. महम्मद यांनी म्हटले आहे. आज बऱ्याच लोकांकडे बँकेत तारण ठेवण्यासाठी काहीच नसते. परंतु समाजात काहीतरी करून दाखवण्याची त्यांची जिद्द असते. तेव्हा त्यांना आर्थिक मदतीची खरी गरज असते. यामध्ये देशातील भूमिहीन शेतमजुर, सीमांत शेतकरी, मध्यम शेतकरी, ग्रामीण कारागीर आणि

बेरोजगारांचा समोवश होतो. तेव्हा या घटकांतील लोकांचे तारण न बघता यांच्याकडे असलेले कौशल्य व कर्तृत्वाचा विचार करून त्यांना कर्ज पुरवठा करावा.

१३) आज शिक्षणाचे महत्त्व ग्रामीण भागांपर्यंत पोहचले आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोक शिक्षणाला अधिक महत्त्व देत असल्याचे दिसून येते. परंतु ग्रामीण भागातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती असून शेतीतून उत्पादन घेण्यासाठी प्रचंड मोठ्या प्रमाणावर खर्च करावा लागतो. त्यात नैसर्गिक आपत्तीमुळे शेतीतून मिळणाऱ्या उत्पन्नात अनिश्चितता निर्माण होते. या कारणास्तव शिक्षणावर होणारा खर्च त्यांना परवडण्यासारखा नसतो. म्हणून त्यांची मुले १० वी व १२ वी च्या शिक्षणानंतर शिक्षण घेऊ शकत नाही. तेव्हा ज्या शेतकऱ्यांच्या जमिनीचे धारण क्षेत्र ४ हेक्टरपेक्षा कमी असेल त्या शेतकऱ्यांच्या मुलांच्या शिक्षणासाठी सरकारने केंद्र पातळीवर व राज्यपातळीवर विशेष योजनांची अंमलबजावणी करून शिष्यवृत्तीची तरतूद करावी.

१४) भारतासारख्या देशात आज औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेतून (आयटीआय) प्रशिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण अधिक आहे. तसेच आजचे युग हे संगणकाचे युग म्हणून ओळखले जाते. त्यामुळे बरेच विद्यार्थी या क्षेत्राकडे वळत आहे. हॉटेल मॅनेजमेंट सारख्या व्यावसायिक कोर्सेसमधून बरेच विद्यार्थी प्रशिक्षण घेवून बाहेर पडत आहे. पदवी, पदव्युत्तर शिक्षण घेतलेले बरेच विद्यार्थी आज नोकरीच्या शोधात आहे तेव्हा असे शिक्षण घेतलेल्या परंतु नोकरीत नसलेल्या विद्यार्थ्यांना जर स्वतःचा व्यवसाय सुरू करावयाचा असेल आणि त्यांची आर्थिक बाजू कमकुवत असून बँकेकडे तारण ठेवण्यासाठी कुठलाही पर्याय उपलब्ध नसेल तर अशा विद्यार्थ्यांचे शिक्षण हेच तारण समजून राष्ट्रीयीकृत बँकांनी त्यांना सढळ हाताने कर्जपुरवठा करावा.

१५) बँकेची थकबाकी वाढण्याचे अनेक कारणे असू शकतात. जसे शेतकऱ्यांच्या थकबाकीत वाढ होण्याचे मुख्य कारण नैसर्गिक आपत्ती असू शकते. अशा परिस्थितीत शेतकऱ्यांची परिस्थिती हलाखीची असते. तेव्हा बँकेने कर्ज परतफेडीचा तगादा न लावता

शेतकऱ्यांसाठी ँक रकमी कर्ज परतफेड योजना, व्याजदरात सवलत व वसुलीची विशेष स्वतंत्र योजना राबवावी. उद्योगांची थकबाकी वाढण्याचे मुख्य कारण त्या उद्योगातून मिळणाऱ्या उत्पादनामुळे असू शकते. तेव्हा त्या उद्योगात नवीन सुधारणा करणे गरजेचे असते त्यासाठी भांडवलाची गरज असते. परंतु बँक अशा उद्योगांना परत पतपुरवठा करण्यास तयार नसतात पर्यायाने ते उद्योग बंद पडून बँकांच्या थकबाकीत वाढ होते. तेव्हा बँकांनी अशा उद्योगांच्या बाबतीत फेरविचार करून नव्याने कर्जपुरवठा करावा.

१६) ग्रामीण भागातील लोक सुद्धा मोठ्या प्रमाणात बँकेतून व्यवहार करत असल्याचे दिसून येते. शहरातील बँकांशी ग्रामीण भागातील बँकांची तुलना केली असता शहरी भागात पैसे काढण्यासाठी ATM चा वापर करून लगेच पैसे काढता येतात. कर्मचारी वर्ग जास्त आणि संगणकीकरणामुळे चेक, डी.डी. यासारखे व्यवहार सुद्धा अत्यंत कमी वेळेत पूर्ण करता येतात. परंतु ग्रामीण भागात बँकेतील कर्मचारी वर्गाची संख्या कमी असल्यामुळे पैसे काढण्यासाठी रांगेत उभे राहून तासन्तास वाट पाहावी लागते. तसेच डीडी काढण्यासाठी चार ते पाच तास लागतात. त्यामुळे ग्राहकांचा अमूल्य वेळ वाया जातो. तेव्हा या सर्व सुविधा सुरळीत होण्यासाठी व कार्यातील दिरंगाई टाळण्यासाठी बँकांच्या कर्मचाऱ्यांच्या संख्येत वाढ करावी. तसेच पैसे काढण्यासाठी प्रत्येक बँकेत ATM ची सुविधा उपलब्ध करून द्यावी. त्यामुळे बँकेतील कर्मचारी आणि ग्राहक यांच्या वेळेची बचत होईल.

१७) ज्याप्रमाणे उत्पादन पेढ्या नफ्याच्या उद्देशाने उत्पादन करून उत्पादनाची प्रभावीपणे जाहिरातबाजी करतात आणि प्रचंड नफा कमवितात. त्याप्रमाणे बँकांसुद्धा पतपुरवठा करून नफा कमवित असतात. परंतु बँकांची जाहिरात तेवढी प्रभावी न राहता उलट बँकांमध्ये होणारे घोटाळे, बँका बुडाल्याची माहिती, बँकांची वाढलेली थकबाकी इ. बातम्या वर्तमानपत्रांतून किंवा प्रसार माध्यमातून आपण नेहमी वाचत असतो. यावर उपाय म्हणून राष्ट्रीयीकृत बँकांनी आपण कार्यरत असलेल्या क्षेत्रात कृषी मालावर प्रक्रिया

करणारे उद्योग, कृषिक्षेत्राला पूरक असलेले उद्योग, कुटीर उद्योग, लघुउद्योग इ. उद्योगाची या भागात स्थापना करता येऊ शकते का? याची यादी तयार करावी. त्यातून ज्या त्या उद्योगासाठी सामान्य जनतेतून प्रस्ताव मागवून त्याची खात्री करून उद्योगांना मंजूरी द्यावी. यामुळे आवश्यक त्या उद्योगांची निवड होऊन उद्योगांना चालना मिळेल. त्यामुळे ग्रामीण भागात रोजगार उपलब्ध होईल, लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होईल, लोकांचे राहणीमान उंचावेल आणि ग्रामीण भागाचा समतोल विकास होईल. तसेच राष्ट्रीयीकृत बँकांनी अशा उद्योगांना कर्जपुरवठा केल्यामुळे राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या नफ्यात सुद्धा मोठ्या प्रमाणात वाढ होईल.

१८) सोयगांव तालुका औरंगाबाद जिल्ह्यात अतिशय मागासलेला तालुका म्हणून ओळखला जातो. या तालुक्याची लांबी १२० किलोमीटर आणि रुंदी जवळपास १३ किलोमीटर असून तालुक्याच्या उत्तरेस जळगाव जिल्हा तर पूर्वेस बुलडाणा जिल्हा आहे. जगप्रसिद्ध अजिंठा लेणी सोयगांव मध्ये आहे. दोन आमदार आणि दोन खासदारांचे नेतृत्व या तालुक्याला लाभले आहे. तरी हा तालुका मागासलेला असल्याचे दिसून येते. तालुक्याचा हा मागासलेपणा घालविण्यासाठी सोयगांवमध्ये आर्थिक पतपुरवठा करणे महत्त्वाचे आहे. आर्थिक पतपुरवठ्यात वाढ करून तेथे उद्योगधंदे स्थापन करणे आवश्यक आहे. विशेष म्हणजे असा आर्थिक पतपुरवठा करणाऱ्या राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या सोयगांव तालुक्यात बँक ऑफ महाराष्ट्राच्या केवळ ४ शाखा आहे. तेव्हा राष्ट्रीयीकृत बँकांनी या तालुक्यात बँकांच्या शाखा वाढवून सढळ हाताने कर्जपुरवठा करावा.

१९) ग्रामीण भागाच्या समतोल विकासासाठी राष्ट्रीयीकृत बँकांना, रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, नाबार्ड, राज्यसरकार आणि केंद्रसरकार यांनी वेळोवेळी मार्गदर्शन करून योग्य ते सहकार्य करावे.
